

Ο ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΗ

Σημαντική και αισθητική προσέγγιση

Ιωσήφ Στεφάνου
Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Ιουλίτσα Στεφάνου
Αρχιτέκτων - Πολεοδόμος

Ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από ορισμένες ενέργειές του στο χώρο και στο χρόνο, καθώς και από διάφορες καταστάσεις που συνυπάρχουν γύρω του και μέσα του, και στις οποίες προσπαθεί να αποδώσει νοήματα και ερμηνείες παρά τη δυσκολία που, μερικές φορές, παρουσιάζουν για μια πραγματικά προσωπική αλλά και για μια αντικειμενική κατανόηση. Βιώνει τις αντιθέσεις που υπάρχουν στον κόσμο, αλλά και αυτές που δημιουργεί ο ίδιος και αναζητά τις ερμηνείες τους ή την κατάργησή τους. Στέκεται, μάχεται ή (απο)φεύγει, ενώ ταυτόχρονα γνωρίζει, πράττει και υπάρχει (είναι), όπως αναφέρει ο Πλάτωνας. Ανάμεσα στις αντιθέσεις «στέκομαι-φεύγω» ή «γνωρίζω-είμαι» υπάρχουν οι θέσεις «μάχομαι» και «πράττω». Το θέμα είναι τεράστιο και το αναφέρουμε μόνο γιατί έρχεται στο νου η ανάγκη απόδοσης νοήματος, δηλαδή η ανάγκη του ανθρώπου να γνωρίζει, να ανακαλύπτει σημασίες (για τον καρπό άλλωστε του δένδρου της γνώσης έχασε τον παράδεισο). Την ίδια όμως τη ζωή μπορεί να τη γνωρίζει γιατί τη βιώνει ο ίδιος, ή τουλάχιστον την αγγίζει βιωματικά, και την περιγράφει με το λόγο του, ενώ το θάνατο δεν μπορεί να τον περιγράψει γιατί δεν τον βιώνει ο ίδιος. Περιγράφει το θάνατο των άλλων, βιώνει το θάνατο των άλλων, βιώνει ίσως το αναπόφευκτο, το αναγκαστικό και της δικής του μοίρας: μπροστά στον δικό του θάνατο, ωστόσο, ανάμεσα στις προσωπικές αντιθέσεις τού να φύγει ή να σταθεί, βλέπει ότι δεν μπορεί να αγωνισθεί με τους γνωστούς του τρόπους και πράξεις. Οι πράξεις γεφυρώνουν τις αντιθέσεις και οριοθετούν το χώρο των ζωντανών.

Στον αντίποδα αυτού του χώρου βρίσκεται ο χώρος των νεκρών για τον οποίο ο άνθρωπος δεν γνωρίζει τίποτε. Ένας χώρος που αποκτά το νόημά του μέσα από το πράττειν αυτών που έζησαν στο παρελθόν, αλλά και αυτών που ζουν σήμερα και θάβουν τους δικούς τους νεκρούς. Ο χώρος των νεκρών, άυλος αλλά και υλικός, αποκτά το νόημά του μέσα από τη δράση, μέσα από το πράττειν (με την ευρεία σημασία του όρου) των ζωντανών για τους νεκρούς τους. Τα συναισθήματα των ζωντανών, ο σεβασμός, η αγάπη, η μνήμη, αποτυπώνονται κυρίως πάνω στους τόπους ταφής και τους χαρακτηρίζουν. Αυτά τα συναισθήματα ηγηάζουν πάντα από τη στάση απέναντι στις αντιθέσεις που αναφέραμε προηγουμένως. Εάν η στάση απέναντι στο θάνατο είναι η αποφυγή, τότε οι αποφάσεις για το πράττειν οδηγούν γενικά σε στάσεις που επιζητούν τη λήθη του γεγονότος του θανάτου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια συγκεκριμένη μορφή έκφρασης η οποία, εκτός των άλλων, αποτυπώνεται στο χώρο που αφιερώνουν οι ζωντανοί για τους νεκρούς, στη θέση που αυτός καταλαμβάνει σε σχέση με την πόλη, αλλά και στην αισθητι-

κή του. Ο χώρος των νεκρών είναι ίσως ένας χώρος ύπνου κάποιων που ταξιδεύουν. Οι αρχαίοι, άλλωστε, θεωρούσαν τον ύπνο και το θάνατο δίδυμα αδελφία και δίκαια έρχεται στο νου η ομοιότητα των ονομάτων του (Μορφέα και του Ορφέα, που ταξίδεψε στον Κάτω Κόσμο. Είναι σαν οι καταστάσεις του ύπνου και του θανάτου να ορίζουν τον πιο περίεργο χώρο. Ένα χώρο απουσίας και αιωτικής, που όμως ζει ταξιδεύοντας και εμπιέροντας τη μνήμη των ζωντανών. Ένα χώρο που οι ζωντανοί επιμύζονται την ευθύνη να τον κάνουν "τόπο" για τους νεκρούς τους.

Η μελέτη μας για τη θέση, τη μορφή, τη λειτουργία, τη σημασία και τη γενικότερη αξία του χώρου των νεκρών ως ιερού χώρου, καθώς και οι θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος του θανάτου¹, μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η σχέση του χώρου αυτού με τους χώρους της πόλης είναι μια σχέση αργέτυπη, βαθιά και αμετάβλητη, μια σχέση θανάτου-ζωής, μνήμης και συνέχειας, και ότι οποιαδήποτε παραβίαση, στάση αδιαφορίας ή περιφρόνηση αυτής της σχέσης δεν μένει χωρίς συνέπειες. Το ότι σήμερα οι χώροι των νεκρών έχουν υποβαθμιστεί,

Το νεοκλασικό κοιμητήριο της Ερμούπολης με εξαιρετο δείγμα της πολύ υψηλής ταφικής τέχνης της εποχής.

Το κοιμητήριο της Άνω Σύρου στο δρόμο που οδηγεί στον παραδοσιακό οικισμό.

όπως βλέπουμε στα νεκροταφεία των περισσότερων ελληνικών πόλεων, δεν σημαίνει κατάργηση αυτής της σχέσης. Αντίθετα, οι σημερινές "πόλεις των νεκρών" ακολουθούν τα πρότυπα των σύγχρονων πόλεων των ζωντανών, ελάχιστα των οποίων θα δικαιούνταν με αντικειμενικά κριτήρια να φέρουν επεξίως το όνομα "πόλη", πολύ λιγότερο δε το όνομα "χώρα"², δηλαδή να θεωρούνται τόποι με δικό τους λόγο και μύθο. Σε αυτήν τη σημερινή πόλη, ο ιερός χώρος χάνεται. Συγχέεται σε μεγάλο βαθμό πλέον με το βέβηλο. Η δε αναζήτηση "τόπου χλοερού" μέσα στον αστικό ιστό είναι περισσότερο μια νοσταλγική μακρινή ανάμνηση παρά μια εφικτή πραγματικότητα.

Το νεκροταφείο, πάντως, ως "τόπος" δεν έπαψε ποτέ να είναι όχι απλά ένας άλλος τόπος, αλλά ο τόπος μιας "άλλης" κατάστασης, ο τόπος κάποιων "άλλων" που έχουν πλέον ξεπεράσει τη σφαίρα του φυσικού και υπάρχουν μόνο σε επίπεδο μεταφυσικό. Ό,τι το φυσικό σε αυτούς, το φυσικό σώμα, βρίσκεται στο αποκρουστικό στάδιο της φθοράς και της αποσύνθεσης, την αιτία δε αυτής της ίδιας της φθοράς σε βάθος ο ανθρωπίνος νους προσπαθεί από την απαρχή του χρόνου να ερμηνεύσει και να εννοήσει. Άρα, ενώ ο χώρος της πόλης μετατρέπεται σε "Χώρα" δηλαδή σε "Τόπο με δικό του λόγο και μύθο" μέσα από την ίδια τη ζωή, τη δραστηριότητα και τα δημιουργήματα των ζωντανών, ο χώρος των νεκρών δεν έχει δικό του λόγο παρά μόνο αυτόν που του αποδίδουν όχι οι δικοί του κάτοικοι, αυτοί που δεν έχουν πλέον ζωντανό λόγο, αλλά οι κάτοικοι του "άλλου" τόπου, αυτού των ζωντανών. Οι νεκροί δεν έχουν πλέον παρόν ούτε μέλλον στο υλικό επίπεδο, έχουν μόνο παρελθόν. Το παρελθόν μπορεί να τροφοδοτήσει μόνο την Ιστορία και το μύθο. Και εδώ βρίσκεται ένα στοιχείο από αυτά που δίνουν ιδιαίτερη αξία στον τόπο των νεκρών.

Λαγκάδια της ορεινής Γορτυνίας. Ο τόπος των νεκρών γποννάζει με αυτόν των ζωντανών.

Το κοιμητήριο είναι ένας πυκνωτής Ιστορίας και μύθου της πόλης, ένα είδος «μυθο-φυλάκιο» της. Όλη η Ιστορία της ανθρωπότητας στηρίχθηκε και άντλησε τις περισσότερες πληροφορίες της από αυτό το μυθοφυλάκιο. Μέσα από αυτή την αστείρευτη πηγή πληροφόρησης οι γενεές όλων των εποχών διηγούνται την Ιστορία της περιόδου που ζήσαν. Έτσι λοιπόν, το νεκροταφείο δεν είναι μόνο ένας χώρος του «άλλου» τόπου, αλλά και του «άλλου» καιρού ή, ακόμα καλύτερα, των «άλλων καιρών». Όλων αυτών των καιρών που αναγράφονται στις ταφόπλακες ως μαρτυρίες έλευσης και αναχώρησης του κάθε «ενθάδε κοιμημένου». Ο άλλος τόπος, ο άλλος καιρός, ο έξω, ο μακρινός από εμάς, από την κάθε σημερινή πραγματικότητα, άρα ο εξωπτικός, ο απόμακρος, αρχίζει να επιβάλλει την κυριαρχία της τεχνολογίας, τη δεσποτία της μηχανικής επί του ανθρώπου. Η φυγή στο εξωτικό στοιχείο, ο οριενταλισμός⁴, ήταν η κυριότερη έκφραση αυτής της τάσης, αφού για την Ευρώπη (Δύση) η Ανατολή ήταν ο «έξω τόπος», η φυγή στο κοσμικό ούμπαν, η φυγή στη μοναξιά ή στον τρόπο, στη φρίκη, στη βία. Φυγή... φυγή στο θάνατο, το χώρο της αιώνιας απομάκρυνσης. Το κοιμητήριο του Père Lachaise στο Παρίσι, που θεωρήθηκε το πρώτο-

πο του ρομαντικού νεκροταφείου, σε όλα τούτα ήρθε να απαντήσει. Γι' αυτό αγαπήθηκε, αν και νεκροταφείο, ως αστικός τόπος από όλον το λαό της γαλλικής πρωτεύουσας. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά, νέοι, γέροι, επισκέπτονται τον τόπο αυτόν της μεγάλης φυγής από την πολύβουη Πόλη του Φωτός. Κάτω από τη σκιά των μεγάλων δέντρων, στα γραφικά μονοπάτια, ανάμεσα στα καλλιτεχνήματα της ταφικής τέχνης, ο διαλογισμός, η πνευματική αναζήτηση, η αγάπη για τη φύση σμίγουν με τον διακαή πόθο των ερωτευμένων ζευγαριών που μπροστά στο μνημείο του Αβελάρδου και της Ελοΐζας θέλουν να δώσουν τον όρκο της αιώνιας πίστης· ακριβώς εδώ, στον τόπο που η αιωνιότητα, περισσότερο από οπουδήποτε άλλοι, φαντάζει παρούσα.

Οι σημερινοί χώροι των νεκρών, ιδίως στην Ελλάδα, απέχουν πολύ από το να επιτρέπουν τέτοιες ιδεολογίες και τέτοια συναισθηματική κάλυψη. Το νέο νεκροταφείο του Ξησίου, περιτριγυρισμένο από σκουπιδοτόπους, με αρχιτεκτονικά μορφώματα ισοπεδωτικά τυποποιημένα στα πρότυπα μιας εμπορευματοποιημένης παραγωγής των τελευταίων 50 χρόνων, πανομοιότυπα των μορφωμάτων που διαμόρφωσε η παραγωγή της φθηνής πολυκατοικίας των αθηναϊκών λαϊκών προαστίων όλη αυτή την περίοδο, δεν μπορεί να διεκδικήσει εύσημα για τη δημιουργία του. Το μόνο για το οποίο μπορεί να καυχήσει είναι η πρωτοτυπία στο καθεστώς της χρηματοδότησης και της επιχειρησιακής εκμετάλλευσης, αφού είναι το πρώτο νεκροταφείο συγκρότημα που κτίζεται με το σύστημα της αντιπαροχής. Το αντίστοιχο νέο νεκροταφείο στη Θέρμη της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει σαφώς καλύτερη ποιότητα, τόσο στη συνολική σύλληψη του όσο και στα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία και τον εξοπλισμό του, όπως είναι για παράδειγμα τα συλλογικά κανδήλια, οι χλοοτάπητες, αντί για ταφόμετρες, στους τάφους κ.λπ. Όμως και εδώ έχουμε παραμείνει στην τυποποιημένη αντίληψη του σημερινού αστικού νεκροταφείου, που είναι αποτέλεσμα κυρίως των ασφυκτικών χωρικών και οικονομικών πιέσεων, και όχι προϊόν οραματισμού και σύλληψης για το πώς θα έβλεπε κανείς σήμερα έναν σύγχρονο αναβαθμισμένο τόπο νεκρών. Εκείνο που λείπει, δηλαδή, από τα νεκροταφεία μας είναι μία νέα αναβαθμισμένη ιδεολογία, όπως ακριβώς συνέβη τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη, σχετικά με το ρόλο και τη σημασία ενός τέτοιου τόπου στη σύγχρονη πόλη.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε τις αλλαγές νοοτροπίας στις μορφές κοινωνικής πρακτικής που ακολουθούν το θάνατο των κατοίκων μιας μεγάλης πόλης.

Το ξενύχτισμα του νεκρού έχει σχεδόν καταργηθεί για λόγους λειτουργικούς (μικρά διαμερίσματα, πολλοί άνθρωποι) και κοινωνικούς (η πολυκατοικία δεν το καλοδέχεται: προλήψεις, θόρυβος, αναστάσιμα).

Το συναισθηματικό φορτίο του απογαριετισμού του νεκρού μετατίθεται κατά συνέπεια στα νεκροταφεία, στις αίθουσες αναμονής πριν από την τελετή και στις αίθουσες όπου συνανθροζονται μετά την ταφή οι συγγενείς.

Η παρατηρούμενη «μαζικοποίηση» των λειτουργιών, όπως φαίνεται από την εμφανή αδια-

φορία όλων των εμπλεκομένων στις απρόσωπες τελετές και από τους ελαχιστοποιημένους χώρους, αποτελέσματα της υπερσουγκέντρωσης πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις, οδηγούν σε σκέψεις για την ασυμμετρία του ατόμου μέσα στη μάζα, υποβιβάζοντας ένα πολύ σημαντικό για τους συγγενείς γεγονός, σε μια τυπική διαρρηστική εμπειρία.

Η μαζικότητα και οι απαιτήσεις του πεπερασμένου χώρου των νεκροταφείων μετατρέπουν τη τελευταία κατοικία σε προσωρινά ανοικιάζομενη γη, και το νεκροταφείο από τόπο ιερό σε επηρείραση.

Το νεκροταφείο, ως χώρος, αντίκειται ισχύ από την ενδόμυχη πίστη των ανθρώπων ότι οι νεκροί "επιζούν", ότι δεν εξαφανίζονται εντελώς από τον κόσμο μας. Γι' αυτόν το λόγο, ο τάφος παραμένει αδιάτακτος. Με την πρακτική της εκταφής, λόγω έλλειψης χώρου, και με την παράλληλη αποδοχή του γεγονότος αυτού από την Εκκλησία, σε συνδυασμό με την αλλαγή στα πιστεύω της κοινωνίας μας, το νεκροταφείο χάνει σιγά-σιγά τη σημασία του και απλώς μας θυμίζει, χωρίς να το θέλουμε, τη θνησιμότητά μας, μετατρέποντας τον τόπο της αιωνίας γαλήνης και ανάπαυσης σε χώρο αναμνηστικής στήψης πτωμάτων και προωθώντας τον ενσταντισμό άλλων τακτικών, όπως για παράδειγμα της καύσης.

Η εμπάθυνσή μας στη γνωσιολογία του θέματος, τη μελέτη των ιστορικών και των σύγχρονων παραδειγμάτων του χώρου των νεκρών, οδηγεί εύλογα στα εξής ερωτήματα:

- Είναι τα σημερινά νεκροταφεία πόλεις των νεκρών μας;
- Είναι η μνήμη τους μέρος και ολοκλήρωση της δικής μας μνήμης με σκοπό τη συνοχή της κοινωνίας μας;
- Τι είναι ετούτοι οι τόποι που στερούνται πλέον έργων τέχνης, που στερούνται ή εκδιώκουν τη φύση, που στοιβάζουν σχεδόν αντί να φιλοξενούν τα νεκρά σώματα;
- Αναδεικνύεται η ιερότητα των τόπων, η ιερότητα των σωμάτων, η ιερότητα των προσώπων, η αξιοπρέπεια τελικά των ανθρώπων;

Η όλη ανάλυση για τα νεκροταφεία, όπως αυτά έχουν εξελχθεί στη σημερινή ελληνική πόλη, οδηγεί σε ιδιαίτερα αποκαρδιωτικά συμπεράσματα. Η ιερή λειτουργία της ταφής των νεκρών και της φυλάξης των λειψάνων έχει υποβαθμιστεί σε μια απλή πρακτική διαδικασία, αποκομμένη από οποιαδήποτε ιδεολογική και "σημαντική" φρόνηση. Σε όλη αυτή τη διαδικασία δεσποζουν οι οικονομικές παράμετροι: κόστος τελετής, κόστος κατασκευής τάφου, εξοικονόμηση γης με στρίμωγμα των νεκρών σε απαράδεκτα στενές, μη-λειτουργικές πλέον, λωρίδες εδάφους κ.λπ. Ενώ τίποτα δεν παραπέμπει πια στο τραγικό μεγαλείο και στην ιερότητα της ύστατης στιγμής του αποχωρισμού, της μετάβασης σε έναν άλλον κόσμο και της μνήμης των νεκρών.

Αντίθετα, στους παραδοσιακούς οικισμούς οι νεκρικές πομπές ακολουθούν ακόμα τις ίδιες πορείες με αυτές των λιτανειών, των παρελάσεων, του καρναβάλου και άλλων θρησκευτικών ή κοινωνικών εκδηλώσεων.

Ο χώρος των νεκρών στην αρχαία Ελλάδα

προβαλλόταν στην είσοδο της πόλης και, ως ιερός χώρος, υποδεχόταν τους εισερχόμενους ή, αντίστροφα, αποχωρευτούσε τους εξερχόμενους από αυτήν.

Στη μεσαιωνική πόλη αποτελούσε κεντρικό χώρο καλύπτοντας τον περίγυρο του μητροπολιτικού ναού, ενώ κατά τον ρομαντικό 19ο αιώνα στόλιζε κυριολεκτικά την ευρωπαϊκή πόλη, ως μία από τις σημαντικότερες πνευματικές λειτουργίες της.

Η υποβάθμιση της γενικότερης αντιπεμπήσης των νεκρών, ιδεολογικής κατ' αρχήν φύσης, όπως ήταν φυσικό, οδήγησε και στην υποβάθμιση της ποιότητας του χώρου που τους διατίθεται. Πρόκειται για υποβάθμιση ποιοτική, αισθητική, συμβολική αλλά και ποσοτική. Ακριβές αντίγραφο της τόσο καταφρονημένης, από την όποια κριτική, εικόνας του χώρου των ζωντανών, το σημερινό νεκροταφείο παρουσιάζει ένα θέαμα οικτρό και θλιβερό, περισσότερο για το κατάντημά του παρά εξαιτίας του περιεχομένου του. Οι τυποποιημένοι τάφοι με την πρόχειρη, ικανή να αντέξει τρία χρόνια, δόμησή τους, χρησιμοποίησαν εντούτοις ευγενή υλικά σε μια χαρακτηριστική (ας μας επιτραπεί να χρησιμοποιήσουμε τον όρο) και άχρηστη για την ευτελή, καθ' όλα τα άλλα, κατασκευή τους.

Είναι, λοιπόν, γεγονός ότι τα σημερινά νεκροταφεία, λειτουργώντας στη λογική της τριτοχώρας χρήσης, ως χώροι αποθηκείωσης νεκρών, έχοντας απωλέσει κάθε αισθητική, συμβολική και σημαντική λειτουργία ανάμεσα στις υπολοίπες της πόλης, έχουν αποτύχει στην εκπλήρωση του αρχικού σκοπού τους.

Επομένως, πρέπει να αναζητηθούν νέες λύσεις και νέες μορφές, ώστε ο χώρος των νεκρών να αναβαθμιστεί και να καταλάβει τη θέση και το ρόλο που πραγματικά του αξίζει μέσα στην πόλη. Σε άλλες χώρες αυτό έχει ήδη αρχίσει να γίνεται. Πολλές σκέψεις μπορούν να γίνουν για την αναζήτηση νέων συλλήψεων, νέων δημιουργικών μορφών προκειμένου να εκφραστεί μια σύγχρονη και ιδεολογικά προωθημένη αντίληψη για τη δομή, τη μορφή και τη λειτουργία του σημερινού χώρου των νεκρών. Αυτό το σύγχρονο αναβαθμισμένο νεκρικό τοπίο μπορεί να λάβει πολλές νέες μορφές όπως:

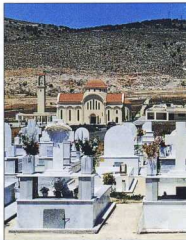
a. Το κοιμητήριο - πάρκο

Πρόκειται για την ιδεωδέστερη (ίσως και καλύτερα ανταποκριμένη στο λαϊκό αίσθημα μορφή νεκροταφείου, η οποία συνδυάζει την ιερότητα του χώρου με τη φυσιολατρική τάση της εποχής μας, και τη θρησκευτική αντίληψη περί ταφής στο χύμα με τη χαρακτηριστική εικόνα περί του χώρου των νεκρών που μας κληροδότησαν ο 18ος και ο 19ος αιώνας. Βέβαια, δύσκολα μπορεί να διανοηθεί κανείς συνηθισμένα μια αναπαραγωγή ενός νεκροταφείου-μνημείου-πάρκου όπως είναι αυτό του Père Lachaise, όμως η μορφή του ήσυχου, απέραντου πάρκου, του ιερού χώρου σωτήρας και κατάνυξης, έχει πολλά επιτυχημένα παραδείγματα να επιδείξει, ιδίως στην Αμερική. Μια τέτοια μορφή νεκροταφείου προϋποθέτει μεγάλες ελεύθερες περιαστικές εκτάσεις, με κατάλληλο σε ποιότητα έδαφος, αφού συνήθως τέτοια νεκροταφεία αναπτύσσονται κυρίως στις παρυφές της πόλης.

Το νέο Νεκροταφείο της Αναστάσεως στη Θέρμη Θεσσαλονίκης.

Το νέο νεκροταφείο του Σχιστού για πέντε Δήμους της Δυτικής Αττικής.

β. Νεκροπόλεις

Όταν δεν υπάρχουν στις παρυφές των πόλεων (ιδίως των μεγαλουπόλεων) ελεύθερα κατάλληλα εδάφη, η μορφή νεκρόπολης σε απόσταση από τις κατοικημένες περιοχές ίσως αποτελέσει την ιδανική λύση. Στην περίπτωση δε μητροπόλεων της κλίμακας της Αθήνας πρέπει να γίνει λόγος για δυο ή τρεις τέτοιες μονάδες, και τούτο εξαιτίας κυρίως των κυκλοφοριακών προβλημάτων που μια μόνο νεκρόπολη μπορεί να προκαλέσει. Έτσι, η χωροθέτηση τριών νεκροπόλεων βόρεια, ανατολικά και δυτικά του λεκανοπεδίου, με κατάλληλο κυκλοφοριακό σχεδιασμό, μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα αποδοτική. Βεβαίως, δεν παραβλέπουμε το γεγονός ότι τα σημερινά νεκροταφεία, όσο αντιαισθητικά, αντιεθολογικά, ως προς τον ιερό ρόλο που καλούνται να επιτελέσουν, ή αντιλειτουργικά και αν είναι, δεν παύουν να αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους πόρους των Ο.Τ.Α., στους οποίους ανήκουν. Εντούτοις, πρόκειται για λύση που μπορεί να αποδειχθεί πολύ πιο κερδοφόρα γι' αυτούς. Π.χ., μια νεκρόπολη χωροθετημένη βόρεια του λεκανοπεδίου θα συγκέντρωνε τα νεκροταφεία των Ο.Τ.Α., των βορείων προαστίων και θα λειτουργούσε υπό συλλογική ή ξεχωριστή για κάθε Δήμο διαχείριση. Στα σημερινά τους έσοδα θα προσετίθετο το ιδιαίτερα σημαντικό ποσοστό της διαφοράς της αξίας γης που θα ελευθερωνόταν από την απομάκρυνση των σημερινών νεκροταφείων, τα οποία, ήδη περικυκλωμένα από οικιστικές περιοχές, έχουν καταλάβει πολύτιμη έκταση σε ζωτικά σημεία των πόλεων.

Η απελευθέρωση αυτή των εδαφών θα πρέπει να ληφθεί σοβαρότατα υπόψη, κυρίως από την Κεντρική Διοίκηση και τον Οργανισμό της Αθήνας, σε ένα στρατηγικό σχεδιασμό αντισεισμικής προστασίας ή θωράκισης της πρωτεύουσας και των προαστίων της από άλλες φυσικές καταστροφές. Οι απελευθερωμένες αυτές εκτάσεις θα αποτελέσουν τους βασικούς πυρήνες ανοικτών χώρων σε κεντρικά σημεία, τόσο απαραίτητων για όποια τέτοιου είδους προστασία των πληθυσμών. Ένα ακόμη πλεονέκτημα της λύσης της νεκρόπολης είναι ότι η μορφή και ο τρόπος λειτουργίας κάθε τμήματός της θα αντιστοιχεί σε κάθε Ο.Τ.Α., γεγονός που θα οδηγήσει στη μεταξύ τους άμλλα για μια καλύτερη

αισθητική και λειτουργική απόδοση, ενώ τα επιμέρους τμήματα θα προβάλλουν τις ιδιομορφίες τους, με αποτέλεσμα η ποικιλία των επιμέρους δομών να απαλλάξει την εικόνα του χώρου των νεκρών από την ομοιομορφία και τη μονοτονία που παρουσιάζει σήμερα. Όσον αφορά το θρησκευτικό αίσθημα της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται να έρθει σε αντίθεση με τη μορφή της νεκρόπολης, όπως ακριβώς αυτή είχε γίνει αποδεκτή και κατά την αρχαιότητα.

γ. Ταφικά συγκροτήματα μεγάλης κλίμακας

Πρόκειται για τη σύγχρονη αντιμετώπιση του νεκροταφείου μέσα στις ευρωπαϊκές πόλεις. Τα ιταλικά κυρίως παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά. Σε πολυώροφες μημειακές κατασκευές, με δυνατότητα ισχυρής απόδοσης συμβολισμού του ιερού χώρου, ταξινομούνται οργανωμένα οι θέσεις των σαρκοφάγων, όπου η σήψη δεν γίνεται πλέον μέσα στο χώμα, αλλά στον αέρα, όπως ακριβώς στους οικογενειακούς τάφους.

Η λύση αυτή δεν αντιστρατεύεται τις θέσεις της Εκκλησίας για την ταφή. Εντούτοις, δεν είναι ακόμα δοκιμασμένη στην κοινή συνείδηση, για την οποία η παραδοσιακή μορφή νεκροταφείου είναι η οριζόντια κατά κανόνα γειτνίαση των νεκρών. Η λύση αυτή παρουσιάζει, πάντως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για περιοχές που διαθέτουν έντονο ανάγλυφο ή έχουν υποστεί αλλοιώσεις της φυσικής μορφολογίας των βραχωδών όγκων, όπως π.χ. η Πεντέλη. Πράγματι, η κατασκευή ανάλογων, προσεκτικά επιλεγμένων, εγκαταστάσεων στις κοιλότητες που έχουν διανοχθεί από τις εξορύξεις πετρωμάτων θα συνέβαλλε στην αξιοποίηση και αναβάθμιση του τοπίου, εξασφαλίζοντας μια λειτουργία (ιερή-εκκλησιαστική) συμβατή με τον υπόλοιπο χώρο (ορεινό τοπίο, μονές).

δ. Κατακόμβες

Η ύπαρξη λατομείων, ορυχείων κ.λπ. οδηγεί στη σκέψη για μια ακόμη λύση για το χώρο των νεκρών, ο οποίος θα μπορούσε να έχει τη μορφή της κατακόμβης. Η ανάπτυξη και οργάνωση ταφικών χώρων εκάστρων κεντρικών, δευτερευουσών κ.ά. γαλαριών, σε κλίμακα, βέβαια, που θα επέτρεπε την ταφή του απαραίτη-

Η πυκνότητα ενός σημερινού νεκροταφείου (Δήμος Νέας Σμύρνης).

του για κάθε περίπτωση αριθμού νεκρών, θα οδηγούσε ασφαλώς συνειρμικά στο χώρο των κατακομβών της Μήλου, της Ρώμης, του Παρισιού κ.λπ., όπως επίσης και στις αρχέτυπες μορφές χώρου του Αθῆν, του "Κάτω Κόσμου", του υποχθόνιου κόσμου. Οι τάφοι των Ρωμαϊκών χρόνων στην Πέτρα είναι ένα εξαιρετό ιστορικό παράδειγμα. Η κατάλληλη αρχιτεκτονική αναζήτηση των όψεων και των πυλών αυτών των χώρων, αλλά και των εσωτερικών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού, θα μπορούσαν να δώσουν εντυπωσιακά αποτελέσματα, τόσο αναβαθμίζοντας τη σημερινή εικόνα των εγκαταλεμμένων και πληγωμένων αυτών ορεινών τημάτων, όσο και παρουσιάζοντας την εικόνα ενός νέου χώρου νεκρών.

Το μειονέκτημα του υψηλού κόστους κατασκευής θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αφ' ενός με την αξία της απελευθερωμένης γης των σημερινών επιπέδων, αστικών πλέον, εκτάσεων των νεκροταφείων (οι ορεινοί όγκοι των λατομείων έχουν πολύ μικρότερη αξία), αφ' ετέρου με τη συμπαγή ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία με διάφορες μορφές συμμετοχής στην εκμετάλλευση (όπως, π.χ., με το σύστημα της αντιπαροχής, που δοκιμάζεται στο νεκροταφείο του Σχιστού) μπορεί να συμβάλει ιδιαίτερα αποτελεσματικά προς αυτή την κατεύθυνση. Είναι βέβαια δεδομένο ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα διατηρεί πάντοτε τον γενικό έλεγχο.

Υπάρχει τέλος και η λύση του κρεματορίου, η οποία στο εξωτερικό κερδίζει συνεχώς έδαφος. Όμως στην Ελλάδα η καύση των νεκρών δεν συνάδει με τις παραδόσεις και αντίκειται στο δόγμα της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Έτσι, η οποιαδήποτε πρόταση για δημιουργία κρεματορίων θα αφορούσε μόνο ορισμένες περιπτώσεις, που οι οποίες θρησκευτικές ή ιδεολογικές πεποιθήσεις μερίδας πολιτών τους οδηγούν σε αναλόγες επιλογές.

Για όλες τις προαναφερμένες μορφές χώρων νεκρών η επιλογή θα μπορούσε να ανήκει στους Ο.Τ.Α., εφόσον πρόκειται για πόλεις μικρής ή μεσαίας κλίμακας, ή ακόμη και της κλίμακας, π.χ., της Πάτρας, ή του Βόλου. Όταν όμως πρόκειται για τη μητροπολιτική Αθήνα, δεν υπάρχει τέτοια δυνατότητα. Οι περισσότεροι Δήμοι που συγκροτούν το πολυεδομικό συ-

γκρότημα της πρωτεύουσας είναι ασφικτικά εγκλωβισμένοι, χωρίς χώρους πρασίνου ή άλλες ελεύθερες εκτάσεις, με τάσεις αύξησης του πληθυσμού τους, άρα και των αναγκών σε χώρους ταφής, χωρίς καμιά δυνατότητα επίλυσης του προβλήματος σε τοπική κλίμακα. Επομένως, η ρύθμιση του χώρου για τη λειτουργία αυτή πρέπει να γίνει σε κεντρικό επίπεδο, και συγκεκριμένα από τον αρμόδιο φορέα του Οργανισμού της Αθήνας. Μια τέτοια ρύθμιση δεν συνεπάγεται απαλλοτρίωση των δικαιωμάτων διαχείρισης των νεκροταφείων από τους επιμέρους Ο.Τ.Α. Αντίθετα, εντασσόμενοι και γι' αυτή τη λειτουργία, όπως και για μια σειρά άλλες λειτουργίες υπερτοπικής σημασίας (εμπορικά κέντρα, πολιτιστικές εγκαταστάσεις, αποκομιδή και διάθεση απορριμμάτων κ.λπ.), σε ένα γενικότερο Ρυθμιστικό Σχέδιο, θα μπορούσαν να επιλύσουν συλλογικά προβλήματα, δυσεπίλυτα σε επίπεδο ενός και μόνο Δήμου.

Οι σκέψεις που διατυπώνονται για νέες μορφές έκφρασης των χώρων των νεκρών δεν φιλοδοξούν να επιλύσουν πλήρως το πρόβλημα. Απλώς παρουσιάζουν ενδεικτικά μερικές προτάσεις που χωρίς αμφιβολία θα βελτίωναν τη σημερινή κατάσταση και θα έλυναν αρκετά προβλήματα. Όμως, εκείνο που πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο και στο οποίο προστάθησάμε να ριζοσπάσει το βάρος του ενδιαφερόμετου μας είναι η **αλλαγή στάσης**, η επανορθωτική μας σχετικά με το τόσο σημαντικό θέμα της ταφής των νεκρών. Αυτή η νέα στάση, η νέα **σημαντική** διάσταση, θα ξαναδημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη μιας νέας **αισθητικής** διάστασης μέσα από την εκ νέου ανάπτυξη της ταφικής τέχνης, η οποία θα την εκφράζει. Έτσι, προσπαθώντας να βοηθήσουμε στη δημιουργία μιας τέτοιας ιδεολογίας, σε σταθμούς λίγο στη σημασία του όρου "τόποι ταφής". Ποιο είναι το αίτιο που οδηγεί σε μια ταφή; Λόγοι πρακτικοί κατ' αρχήν, λόγοι **προφύλαξης** (να μην βλέπω, μυρίζω, αγγίζω, ακούω, γεύομαι κάτι το οποίο αποτελεί κίνδυνο). Η ταφή είναι ο πρώτος τρόπος εξαφάνισης, με το να βυθισώ κυρίως στο χώμα, να κρυφώ κάτω από το έδαφος. (Το να ρίξει κανείς κάτι στο νερό, στη φωτιά ή το να αφήσει κάπου στον αέρα της υπαίθρου δεν ονομάζεται ταφή, αλλά εμπαιτισμός στο νερό ή έκθεση στη φωτιά ή στον αέρα, γεγονός που

οδηγεί σε εξαφάνιση διαφορετικού κάθε φορά τύπου.) Προφυλάσσομαι από κάτι το οποίο αποτελεί κίνδυνο ή προφυλάσσω κάτι το οποίο έχει αξία για μένα και τότε έχω λόγους διαφύλαξης. Θάπτω για να διαφυλάξω, κάτι που είναι πολύτιμο. Τα νεκρά σώματα διαφυλάσσονται, αφού πάντα υπάρχει στο σημείο ταφής ένα "σήμα" για να υπενθυμίσει το σημείο φύλαξης του "σώματος". Υπάρχουν λοιπόν δύο όψεις του θέματος της ταφής οι οποίες πρέπει να εκπληρωθούν. Η πρώτη μπορεί να ονομαστεί "υγειονομική ταφή" καλύπτει την προφύλαξη από τη διαδικασία της βιολογικής φθοράς και αλλοίωσης και αφορά κυρίως πρακτικούς λόγους. Διαπιστώνουμε και μια ανάγκη συναισθηματικής ή και διανοητικής προφύλαξης, αφού οι άνθρωποι θέλουν να ξεχνούν το γεγονός του θανάτου και του τέλους της ζωής τους ή να μην εννοούν την αξία, το νόημα, τη σημασία της διαφύλαξης του νεκρού. Σήμερα, πιστεύουμε ότι διδέται μεγαλύτερο βάρος στην όψη της προφύλαξης και παραμελείται η όψη της διαφύλαξης – όψεις, οι οποίες θα έπρεπε να συνυπάρχουν αρμονικά. Ο άνθρωπος ουδέποτε θα συμψύχθει με το γεγονός του θανάτου, της φθοράς, του σκότους, γιατί η φύση του είναι φύση ζωής. Η στάση του όμως ως προς αυτόν ορίζεται ως στάση απέναντι σε κάτι αναπόφευκτο, το οποίο πρέπει να υποστεί, όπως έχει να υποστεί και τα όποια εμπόδια ή δυσκολίες θα συναντήσει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Παλαίει στις δυσκολίες γιατί η φύση του είναι φύση αγωνιστική και νικητή, και προσπαθεί να γνωρίσει τους τρόπους και τη μέθοδο αυτού του αγώνα. Προσπαθεί να διαφυλάξει τη συνοχή του ως ανθρωπινό είδος, ατομικά και συνολικά, για να αντέξει στον αγώνα της ζωής, και η συνοχή αυτή διαφυλάσσεται με τη μέγιστη αρετή που είναι η εφαρμογή της αγάπης στην πράξη. «Μπορεί να βρεθεί άλλη σχέση του ανθρώπου προς το θάνατο από αυτήν της "αποφυγής"; Μπορούμε να έχουμε σύζευξη πένθους-χαράς;», αναρωτιέται η F. Dastur⁶. Και ο E. Morin⁷ μιλά με τον ίδιον τρόπο όταν αναφέρεται στη γέννηση της ζωής από το θάνατο. Όμως εδώ πιστεύουμε ότι υπάρχει κάτι περισσότερο και όχι αληθινό. Η χαρά δεν έχει ουδεμία σχέση με το πένθος. Το φως δεν έχει σχέση με το σκοτάδι ούτε η ζωή με το θάνατο, παρά μόνο σχέση παρουσίας ή απουσίας. Δεν γεννά το σκοτάδι το φως επειδή τελειώνοντας η ημέρα έρχεται η νύκτα, αλλά ένα σώμα (απλώς το ίδιο το σώμα της γης) εμποδίζει το φως να παρουσιάζεται και έτσι απουσιάζει. Δεν γεννά ο θάνατος τη ζωή, αλλά η ζωή εμποδίζεται να εμφανισθεί... Πώς είναι δυνατόν να συζευχθεί η ζωή με το θάνατο; Η ζωή τελικά ζητά όχι να τον αποφυγεί, ούτε να τον νικήσει, αλλά απλώς να τον προσπεράσει. «Ο θάνατος δεν είναι παρά ένα πέρας σε ένα άλλο σχήμα μιας άλλης ζωής σε μια άλλη συχνότητα.»⁸ Ο άνθρωπος δεν επιθυμεί τη θλίψη, τον πόνο, τον αποχωρισμό από τους αγαπημένους του, γιατί η φύση του είναι φύση που αναζητά τη χαρά, τη ζωή, την ευτυχία, τη σύνδεση του με τους άλλους στο χώρο και στο χρόνο. Τη μνήμη της ζωής αντί για τη λήθη του θανάτου. Ένας χώρος νεκρών (χώρος μνήμης και όχι λήθης) θα πρέπει να υπενθυμίσει

την ευθύνη του ανθρώπου για τη συνέχιση της ίδιας της ζωής και την αναβάθμιση της ποιότητάς της.

Σημειώσεις

1. Στεφάνου, Ιωσήφ - Στεφάνου, Ιουλίτσα. Ο χώρος των νεκρών. Εργαστήριο Πολιτισμικής Σύνθεσης Ε.Μ.Π., Αθήνα 2001.
2. Στεφάνου, Ιωσήφ κ.ά. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης. Εργαστήριο Πολιτισμικής Σύνθεσης Ε.Μ.Π., Αθήνα 2000.
3. Στεφάνου, Ιωσήφ κ.ά. Η φυσιογνωμία ενός τόπου. Ο χαρακτήρας της ελληνικής πόλης τον 21ο αιώνα. Εργαστήριο Πολιτισμικής Σύνθεσης Ε.Μ.Π., Αθήνα 2001.
4. Peyre, Henri, *Qu'est ce que le romantisme?*, éd. P.U.F., Littératures modernes, Paris 1971.
5. Dastur, Françoise. *O θάνατος. Δόκιμα για το πεπρωμένο*, εκδ. Scripta, Αθήνα 1999.
6. Morin, Edgar. *La complexité humaine*, éd. Champs-Éssentiel-Flammarion Paris 1994.
7. Kübler-Ross, Elisabeth. *La mort est un nouveau soleil*, éd. Le Rocher, Paris 1964.

The Site of the Dead in the Modern City

Iossif and Ioulia Stefanou

In the modern big cities the problem of the capacity of cemeteries has become crucial, because of the overpopulation. The scientific approach to the cemeteries must search for the identity of the site of the dead, the identity that is of the spatial unity to which the heavily charged function of burying and keeping the dead belongs.

As the historian of Urbanism L. Mumford has stressed, the City of the Dead preceded the City of the Living. The settlement of the dead preluded the foundation of cities, the history of which starts from the primitive tumuli and is completed with the various sorts of necropolises or the cemeteries of the Christians.

The visitors of the Hellenic cities would meet with a series of graves along their entrance: the ideological, intimate approach of the "natural" was in accordance with the Hellenic perception, in which the prevailing notion was the spirit, the reasoning; therefore, life in its material form would result to death, a natural end and at the same time a new beginning for a fresh, immaterial life from then on. The most important and impressive cemetery of ancient Athens was Kerameikos, spreading along both sides of the road leading to the Academy, included the famous Public Sema, that is the graves of politicians, militarys and all those who had offered exceptional services to their motherland.

The Hellenic urbanism and architecture dealt with all expressions and manifestations of life. The city, the house, the temple, the grave express the meaning of continuity and rate the values, among which the spirit comes first, then the soul and the practical needs follow.

From the historical point of view the degree of reconciliation of life and death varies, and thus varies the relation of the site of the dead with the other functions of the settlement: from the repulsive site of death, a place of horror and ghosts, to the hospitable, ideal for meditation, area of the park-garden of the dead, that adorns a city. The cemetery of Père Lachaise in the nineteenth-century Paris speaks for the aesthetic value of the "site of the dead" in the Romantic Europe; while Brongniart's conception of the picturesque garden-cemetery has played a decisive role in our notion of the cemeteries.

Needless to say that the urban evolution and the bursting development of the cities transformed the peripheral parks-cemeteries to inner, central many times, clusters of green. The demographic flood led to densely populated cemeteries, alike our modern cities.

The sanctity of the site of the dead has become a mere religious pretence with significant marketability. However, the practices related through time with the site of the dead have bequeathed to us a precious cultural heritage: the ideology, the rational and psychological attitudes and the ways through which the people of the past were facing life and death. The study of the site of the dead is among the important subjects of the archaeological science.

It is about time to start thinking what will be the picture of our modern civilization – if it is to be interpreted through our cemeteries –, that we are going to inherit to History?